

μαίους ἢ πολιτική, εἰς τοὺς Γερμανοὺς ἢ θεωρητική, εἰς τοὺς Ἀγγλο-σάξονας ἢ οἰκονομική, εἰς τοὺς Ῥώσους ἢ θρησκευτικοκοινωνική κλπ.¹. Τοῦτο διότι, ἂν ἀντικρύσωμεν τὸν ἀντίλαλον ἐκάστης ἐποχῆς ἐπὶ τοῦ τύπου (χαρακτήρος) καὶ τὴν ἐπίδρασιν τούτου ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων, θὰ ἀντιληφθῶμεν ἐκάστοτε ἀξιολογικὰς συνθέσεις καὶ κατευθύνσεις παραλλασσοῦσας μὲν πρὸς ἀλλήλας, δυναμένας ὅμως νὰ ἐντοπισθοῦν εἰς τὸν γενικὸν χρωματισμόν, ὅστις διέπει τὴν πολιτιστικὴν ἐκδήλωσιν ἐκάστου λαοῦ. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ πλαίσιον τοῦτο παρατηρεῖται ἀξιολογικὴ προώθησις τῶν μεταγενεστέρων ὑπὸ τῶν χαρακτήρων τῆς προηγουμένης ἐποχῆς.

δ. ΑΙΤΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΟΙΤΙΝΕΣ ΣΥΝΕΤΕΛΕΣΑΝ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΔΕΙΞΙΝ ΤΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΩΝ

Πρόκειται ἤδη νὰ ἀντικρύσωμεν τοὺς κυριωτέρους συντελεστάς, οἵτινες διεμόρφωσαν μίαν τοιαύτην ψυχικὴν ὄντοτητα, ὥστε αὕτη νὰ ἔχη ὠρισμένην κατεύθυνσιν καὶ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων. Ὡς τοιοῦτους συντελεστάς ἀντικρύζομεν κυρίως τοὺς παράγοντας ἐκείνους, οἵτινες μὲ τὴν συνεπίδρασίν των ἐξυφαίνουσι τὴν μορφήν τῆς ἀτομικῆς ζωῆς. Τὴν φύσιν καὶ τὴν ποιότητα ὡς καὶ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ δὲν δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν, ὥστε πειραματικὰ νὰ καθορίσωμεν καὶ τὴν μορφήν τῆς ζωῆς. Παρουσιάζονται ὅμως οὔτοι ὑπὸ ὠρισμένης κατηγορίας ἢ κατευθύνσεις² καὶ τὸ εἶδος αὐτῶν ἀντικρύζομεν ἤδη. Εἶναι αἱ ἑξῆς :

αα) Ἡ προδιάθεσις (Anlage). Ἀφορᾷ αὕτη τὴν κληρονομικὴν τάσιν, τὴν ὅποίαν ὁ χαρακτήρ ἐκ φύσεως ἔλαβεν, ἵνα ὠρισμένην ἀξιολογικὴν μορφήν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀντικρύσει καὶ ἵνα πρὸς ὠρισμένην τακτικὴν ζωῆς ἐπιδοθῇ. Ἀφορᾷ ἀκόμη καὶ τὸν πολιτιστικὸν κόσμον, τὸν ὅποτον ἡ ψυχὴ ἀφ' ἑαυτῆς ἔχει καὶ ἐσυνήθισε νὰ σέβεται.

ββ) Ἡ ἐσωτερικὴ ἐξέλιξις. Ἀφορᾷ αὕτη τὴν πορείαν τῆς ἐκάστοτε ἀποκτωμένης ἀτομικῆς ψυχικῆς διηρθρωμένης δλότητος, ἣτις ἀνταποκρίνεται πρὸς ἐξελικτικὰς βαθμίδας τοῦ ψυχικοῦ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως αὐτὰς τὰς βαθμίδας διὰ τῶν ἀντιστοίχων βιώσεων κατανοοῦμεν. Αἱ διαδεχόμεναι π.χ. φάσεις τῆς ἡλικίας τοῦ ἀνθρώπου διέπονται ἐκάστοτε ὑπὸ ὠρισμένων ἀποχρώσεων, αἵτινες προσδιορίζουσι τὴν πορείαν τῆς ψυχικῆς διηρθρωμένης δλότητος.

1. Ed. Spranger : Lebensformen, σ. 408.

2. Ed. Spranger : Lebensformen, σ. 400.

γγ) Τὸ φυσικοπνευματικὸν στοιχεῖον (Umwelt). Τοῦτο ἀφορᾷ τὸν πνευματικὸν ἐκείνον κόσμον, ἀπόκομμα τοῦ ὅλου περιέχοντος (Umgebung), ὅστις ἐναρμονίζεται πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ ἀτόμου καὶ καθορίζει τὴν ἐκάστοτε διηρθρωμένην ὁλότητά του. Πολιτιστικοὶ κόσμοι, φυσικὸν περιβάλλον, κλίμα, γεωγραφικοὶ ὄροι, βιοτικαὶ σχέσεις κλπ. εἶναι φυσικὸν γὰρ ἀποτελοῦν τὸ εὐρύτερον ἐκεῖνο περιβάλλον, ἐκ τοῦ ὁποῦ τὸ ὡς ἄνω φυσικοπνευματικὸν περιέχον ἀποκόπτεται ἐκάστοτε κατὰ τὴν ζωὴν αὐτοῦ.

δδ) Τὰ ἐξωτερικὰ συμπτώματα (Schicksal). Καὶ τοῦτο ἀφορᾷ ἐκεῖνα τὰ συμβάντα τῆς ζωῆς, ἄτινα, οὐδεμίαν ἐξελικτικὴν ὑπόστασιν παρουσιάζοντα καὶ μὴ ὑπολογισθέντα, ἀπαξ ἐμφανισθέντα δημιουργοῦν ἰδίους ὄρους δυναμικοὺς διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ψυχῆς τοῦ χαρακτήρος. Πολλάκις μάλιστα ἢ βαρύτης των εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε εἰς τὸ ἄτομον γὰρ προκληθῆ ἄλλοῖα κατεύθυνσις.

Πᾶσαι αὗται αἱ κατηγορίαι, ἐσωτερικῶς (αἱ δύο πρῶται) καὶ ἐξωτερικῶς (αἱ δύο δεύτεραι) προσδιορίζουσαι τὴν ψυχὴν τοῦ ἀτόμου, διαμορφώνουν ἐσωτερικὸν νόμον ἐν αὐτῇ, σύμφωνα πρὸς τὸν ὁποῖον ἐπιτελεῖται ψυχικὴ ἀντίδρασις πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, βίωσις, δρᾶσις, δημιουργία καὶ γενικὰ καθωρισμένη ἐνεργὸς ἐπιλογή (aktive Auslese) εἰς τὸ πλαίσιον τῆς ζωῆς. Οὕτως ἡ πορεία τῆς ψυχῆς κατὰ τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου δὲν προσδιορίζεται μόνον ἀπὸ δυνάμεις, αἵτινες ἐν ἑαυτῇ μόνον νοοῦνται, ὁπότε συμφώνως πρὸς τὸν Ἄριστοτέλη ἡ ψυχὴ θὰ ἦτο ἡ ἐντελέχεια τοῦ σώματος—ἃς εἵπωμεν ἡμεῖς ἡ ἐντελέχεια τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου—, ἀλλ' ἀπὸ δυνάμεις, αἵτινες τόσον ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς προωθήσεως, ὅσον καὶ ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπενεργείας—κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς—διαμορφώνονται ἐν τῇ ψυχῇ, προκαλεῖται δὲ οὕτως ἡ ψυχοπνευματικὴ ἐκείνη ὄντοτης, ἣτις παρουσιάζει τὸν χαρακτήρα καὶ ἣτις, ὡς εἶδομεν, καταφαίνεται εἰς τὴν πολιτιστικὴν κατεύθυνσιν καὶ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων.

2. Προκειμένου ἤδη γὰρ ἐξετάσωμεν τὸν τρόπον τῆς κατανοήσεως τοῦ χαρακτήρος εἶναι ἀνάγκη τὰς πλευρὰς ταύτας, διὰ τῶν ὁποίων προέβημεν εἰς τὴν διασάφησιν τῆς ἐμφανίσεώς του καὶ τοῦ ῥόλου τὸν ὁποῖον ἀσκοῦν, γὰρ χρησιμοποιήσωμεν ὡς μέσα διὰ τὴν κατανοήσιν του. Ταῦτα ἀποτελοῦν ἐν τῇ συνόλῳ τὰς τελεολογικὰς ἐκδηλώσεις καὶ ἐμφανίσεις καί, ἐφ' ὅσον στερούμεθα τῶν ἀμέσων φυσιογνωμιῶν ἐκδηλώσεων λόγῳ τοῦ ὅτι δὲν ζοῦν πλέον, ἀποτελοῦν αὐτὰ

τὰ μέσα—κατόπιν καὶ τῆς στερήσεως διὰ τὸν ἴδιον λόγον καὶ τοῦ μέσου τοῦ ψυχολογῆματος ἐκ τῶν τελεολογικῶν ἐμφανίσεων — τὴν μόνην ἀλλ' ἀσφαλῆ διελκίδα καὶ ὑποβοήθησιν διὰ τὴν πραγμάτωσιν τῆς κατανοήσεως. Οὕτω:

α) Ἡ κατανοήσις τοῦ χαρακτήρος ἐπιζητεῖται διὰ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖον ὁ χαρακτήρ ἔχει ζήσει. Ἐφ' ὅσον, ὡς εἶδομεν, εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ χαρακτήρος ἀποτυπώνεται ἐκάστοτε τὸ ἰδεώδες τῆς ἐποχῆς του καὶ μάλιστα ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε λόγῳ τοῦ ἀξιολογικοῦ χαρακτήρος τοῦ ἰδεώδους τούτου δημιουργοῦνται εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐξελικτικαὶ τάσεις, αἵτινες ἐξυφαίνουσι δημιουργικὰς ἐπιδόσεις ἀντιστοίχους πρὸς τὴν γοητείαν, τὴν ὁποῖαν εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τὰ ἰδεώδη ταῦτα ἔχουσι προκαλέσει, ἔπεται ὅτι διὰ μέσου τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν ἐκείνους τοὺς τύπους, οἵτινες ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τούτου χαρακτηρίζονται ὡς τύποι τῆς ἐποχῆς. Εἶναι ἄλλως τε τὸ πνεῦμα τοῦτο ἢ κεντρομόλος δύναμις, ἣτις προκαλεῖ εἰς τὸν χαρακτήρα τὴν ἐπίμονον θέλησιν νὰ μὴ μείνῃ ἀπομεμονωμένος ἀπὸ τὴν ἐποχὴν του¹, διὸ καὶ πᾶσα κρίσις του, πᾶς ἠθικὸς καὶ συναισθηματικὸς κόσμος του θὰ στηρίζεται μόνον εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς του. Ἐπειδὴ δὲ μὲ τὴν τάσιν αὐτὴν τοῦ χαρακτήρος νὰ προσαρμολογήσῃ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦτο, ὄχι μόνον διέπεται τὸ πλαίσιον τῆς συνειδήσεώς του, ἀλλὰ διερμηνεύονται καὶ αἱ μὴ συνειδητὰ παρορμήσεις του, διαφαίνεται ὅτι αἱ τάσεις αὗται ὑπακούουν εἰς μίαν βαθυτέραν ζωϊκὴν ἀνάγκην, ἣτις ὑποδηλώνει ἕνα σχέδιον ζωῆς². Τοιοῦτον βαθύτερον ὑπερβατὸν σχέδιον παρουσιάζεται καὶ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ζωῆς, ἐνθα προκαλεῖ τὰς μὴ συνειδητὰς παρορμήσεις τοῦ ἀτόμου διὰ τὴν πραγμάτωσιν του, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν, ἐνθα ὁ ἀντίκτυπός του εἶναι τὸ κίνητρον, τὸ ὁποῖον προωθεῖ τὸν πνευματικὸν κόσμον καὶ προκαλεῖ τὰς πρὸς πνευματικὴν δημιουργίαν τάσεις τοῦ ἀτόμου. Ἐξ ἄλλου εἰς ἐκάστην ἐποχὴν διὰ τὴν διευκόλυνσιν τῆς προωθήσεως ταύτης τοῦ πνευματικοῦ κόσμου προκαλοῦνται καὶ ἀντιστοιχοῦν τάσεις διὰ τὴν πραγμάτωσιν αὐτοῦ τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον, ὡς εἶδομεν, χαρακτηρίζεται ὡς σταθμὸς τῆς ὅλης πολιτιστικῆς προωθήσεως. Διὰ τοῦτο διεισδύοντες εἰς τὸ βαθύτερον τοῦτο νόημα τοῦ πνεύματος τῆς ἐπο-

1. Nik. Hartmann: Das Problem des geistigen Seins, Berlin, 1933, σ. 238, 240.

2. Ed. Spranger: Geist und Seele, Zeitschrift κλπ., σ. 380.

χῆς ἀντικρύζομεν μετὴν κατανόησιν τὸν χαρακτῆρα καὶ εἰς αὐτὸν ἀκόμη τὸν μὴ συνειδητὸν κόσμον του, ἄρα εἰς τὸ σύνολόν του. Πραγματοποιεῖται δὲ ἡ κατανόησις τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς μετὴν ἀντίκρυσιν τῶν ιστορικῶν ἀποχρώσεων καὶ ἀξιολογικῶν ὀντοτήτων¹, αἱ ὁποῖαι πάντοτε συνυφαίνονται² μετὰς συνειδητὰς ἢ μὴ ἐνεργείας τοῦ χαρακτῆρος καὶ προκαλοῦν ἀντίστοιχον καὶ γνώριμον πρὸς τὴν ἐποχὴν του ἐναρμόνισιν.

Ἐκτὸς δὲ τὴν διείσευσιν εἰς τὸ πνεῦμα τῆς παρωχημένης ἐποχῆς θὰ μᾶς συνδράμη καὶ ἡ συμμετοχὴ μας εἰς τὸ πνεῦμα καὶ μάλιστα τόσον περισσότερον, ὅσον κοινωνικώτερον καὶ ἐντατικώτερον εἴμεθα μέλη τῆς κοινότητος ἐκείνης, ἀπὸ τὴν ἐποίαν ἐξυφάνθη τὸ παρωχημένον τοῦτο πνεῦμα. Ἐνταῦθα ἄλλος παράγων, ἡ ἐθνικὴ παράδοσις, ἣτις ὑπάρχει εἰς τὴν ψυχὴν μας, ἐπειδὴ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ιστορικὴν παράδοσιν, ἣτις διαφαίνεται ὡς βᾶσις καὶ ὡς κληρονομικὸν κεφάλαιον εἰς τὸν ὑπάρχοντα πολιτισμόν, τὸν ὁποῖον ζῶμεν, μᾶς ὑποδηλώνει ἢ ἐθνικὴ αὐτὴ παράδοσις τὸ κληρονομηθὲν ἐκ τοῦ παρελθόντος καὶ ὑπὸ τοῦ σημερινοῦ πνεύματος κεφάλαιον. Διὰ μέσου τῆς ἐθνικῆς ταύτης παραδόσεως—ἡ ὁποία διαφαίνεται ὡς βαθύτερος δεσμός καὶ ψυχικὴ ἐπικοινωνία ἡμῶν μετὰ τοῦ παρελθόντος, ὡς ὑπερηφάνεια ἢ ὡς συγκλίσεις ἡμῶν δι' ἐκεῖνο καὶ γενικὰ ὡς κάτι, τὸ ὁποῖον μόνον οἱ ἀπόγονοι ἐνὸς ἔθνους διὰ τὸ παρελθόν των αἰσθάνονται—διὰ μέσου τῆς ἐθνικῆς ταύτης παραδόσεως ἀποκαλύπτομεν πειστήρια καὶ κατευθυντήριους μίτους (Leitfaden)³, οἵτινες μᾶς ὀδηγοῦν πρὸς τὸ πνευματικὸν κεφάλαιον τῆς ιστορικῆς παραδόσεως. Ἡ ἐθνικὴ συνείδησις δηλαδὴ διὰ μέσου ὠρισμένων γνωρισμάτων μᾶς ὀδηγεῖ πρὸς ὅ,τι ἐκ τοῦ σημερινοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ζῶμεν, ἔζησαν οἱ πρόγονοι. Τὴν δὲ διείσευσιν ταύτην διττῶς δυνάμεθα νὰ ἐπιτελέσωμεν· δυνάμεθα πρῶτον διὰ τοῦ πνεύματος καὶ διὰ τῆς σκέψεώς μας καὶ δεύτερον διὰ τοῦ συναισθήματός μας. Διότι τόσον τὸ πνεῦμα ἡμῶν πληροῦται ὑπὸ μορφῶν, τὰς ὁποίας ἤδη πρὸ ἡμῶν ἄλλοι εἶχον διατυπώσει, ὅσον καὶ ὁ συναισθηματικὸς ἡμῶν κόσμος διακατέχεται ὑπὸ συναισθημάτων καὶ ἀξιῶν, τὰς ὁποίας ἄλλοι πρὸ ἡμῶν εἶχον συναισθανθῆ καὶ ἀποκαλύψει⁴. Ὅ,τι ἄρα πνευματικῶς καὶ ψυχικῶς μᾶς κεντρίζει ἔχει τὰς ρίζας του εἰς τὰς προηγουμένας γενεάς, τὴν δὲ ψυχικὴν καὶ πνευ-

1. Ed. Spranger: Lebensformen, σ. 11.

2. G. Simmel: Die Probleme der Geschichtsphilosophie, 1907, σ. 16-20.

3. Ed. Spranger: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft, 1905, κεφ. 3.

4. Th. Litt: Geschichte und Leben, 1930, σ. 99.

ματικὴν ἐπικοινωνίαν καὶ ἐπαφὴν ἐπεξεργάζονται τόσον ἡ βιολογικὴ συγγένειά μας, ὅσον καὶ ἡ πίστις μας πρὸς τὰς κληρονομηθείσας ἀξίας ἐκ τῆς παραδόσεως. Ἀποκαλύπτομεν τοῦτο ἐκ τοῦ ὅτι τὸ συναίσθημά μας δὲν ἐκανοποιεῖται μόνον ἀπὸ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἡμετέρων σκοπῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πραγματοποίησιν ἐκείνων τῶν σκοπῶν, οἵτινες ἀναφαίνονται εἰς τὴν παράδοσίν μας, ὡς ἐὰν ταύτην τὴν πραγματοποίησιν μίᾳ δυνάμει νοουμένην πέραν τῶν ὁρίων τῆς γνώσεως, ἀλλὰ καὶ τοῦ χρόνου, ἐθεώρει ἀξιολογικὴν καὶ ἀπῆτει τὴν ἐκπλήρωσιν παρ' ἡμῶν ὑπερβατῶς καὶ ἐμμόνως (transzendent und immanent)¹. Εἶναι ἡ δύναμις ἐκείνη, ἣτις δημιουργεῖται εἰς τὴν παράδοσίν μας καὶ προκαλεῖ τὸν σεβασμὸν τῶν συμμετασχόντων τῆς φυλῆς μας εἰς τὸ κληρονομούμενον ἀγαθὸν τῆς παραδόσεως². Εἶναι ἡ δύναμις ἐκείνη, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν εἰς τὴν παράδοσιν ταύτην ἐντυπώνονται καὶ ἐκάστοτε διαφαίνονται ἀξιολογικαὶ κατευθύνσεις, αἵτινες ὡς κυριαρχοῦσαι ἰδέαι (leitende Ideen)³ μετὰ τὴν ἀδιάκοπον ὑπὸ ὄλων τῶν γενεῶν βίωσιν των κυριαρχοῦν εἰς τὴν ψυχὴν μας. Καὶ αὐταὶ πάλιν αἱ κυριαρχοῦσαι ἰδέαι ὡς κατευθυντήριοι μέτροι χρησιμοποιοῦνται δι' ὅσους ζοῦν τὴν ἐθνικὴν παράδοσιν, ἵνα ὑπεισέλθουν εἰς τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν καὶ γενικὰ εἰς τὸν κόσμον ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον ἔζησαν οἱ πρόγονοί των. Βεβαίως ἡ ὑπόστασις αὐτῶν δὲν εἶναι προσιτὴ εἰς τὴν λογικὴν καὶ εἰς τὴν γνῶσιν. Ἐν τούτοις τὴν κατανοήσιν δὲν ἐνδιαφέρει τὸ πόθεν καὶ τὸ ποῦ (Woher und Wohin) τῆς μεταφυσικῆς ταύτης ὑποστάσεως, ἀλλὰ ὁ τρόπος τῆς διεισδύσεως, ὅστις παρουσιάζεται μόνον ὡς διαισθητικὸς (intuition).

Ἐφ' ὅσον δὲ διὰ τῆς συμμετοχῆς μας εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ διὰ τῆς παραδόσεως ἡ ψυχικὴ μορφή μας τοιοῦτοτρόπως διαμορφώνεται, ὥστε αὐτὴν ἀεκτιμᾷ τὰς ἀξίας αὐτῶν, εὐλογον εἶναι ὅτι τὴν κατανοήσιν τῶν παρελθουσῶν φάσεων τοῦ πνεύματος θὰ εὐνοοῦν τὰ συναισθήματά μας καὶ ὁ δεσμός μας μετὰ τοῦ παρελθόντος, ὁπότε καὶ ἡ ἐκτίμησις τῶν ἀξιῶν θὰ πραγματοποιῆται τελείως. Κατανοοῦντες δὲ τὸ πνεῦμα τοῦτο κατανοοῦμεν, ὡς εἶδομεν, καὶ τὰς προσωπικότητας ἢ χαρακτηήρας, διὰ τῶν ὁποίων διαφαίνεται ὁ ἀντίκτυπος τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς.

1. G. Simmel: Die Probleme der Geschichtsphilosophie, 1928, σ. 128 - 129.

2. Felix Krueger: Zur Psychologie der Gemeinschaft, 1934, σ. 18.

3. L. Ranke: Die Epochen der neuen Geschichte, Einleitung, 1928.

β) Ἡ κατανόησις τοῦ χαρακτήρος ἐπιζητεῖται διὰ τῆς κατενθύνσεώς του καὶ διὰ τῶν ἔργων, διὰ τῶν ὁποίων αὐτὴ ἐκδηλοῦται. Εἶδομεν ὅτι πᾶς χαρακτήρ διαφαίνεται ἐκ τῶν δημιουργημάτων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δημιουργικῆς ἐπιδόσεώς του καὶ τὰ ὁποῖα ἐν τῷ συνόλῳ καταδεικνύουν τὴν κατεύθυνσίν του· ὅτι ἐπίσης, ἐφ' ὅσον αὐτὰ τὰ δημιουργήματα εἶναι ἐκδηλώσεις κοινῆς ἐνεργείας, ὁ χαρακτήρ δύναται νὰ ἐκδηλωθῇ ἐκ τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν λαμβάνει ἕνα ἐν τῶν πολιτιστικῶν αὐτῶν μορφῶν καὶ ἥτις πάλιν χαρακτηρίζει τὴν κατεύθυνσίν του. Οὕτως ἱστορικαὶ παραδόσεις, γεγονότα καὶ συμβάντα τῆς ζωῆς αὐτοῦ, γλωσσικαὶ καὶ ἐκφραστικαὶ μορφαὶ κλπ. ἀποτελοῦν πάντα ἐν τῷ συνόλῳ τῶν ἕνα τεκμήριον πρὸς διεύθυνσιν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ κατανοουμένου. Πρὸς τοῦτο ὁμως, διὰ νὰ ἐξυπηρετηθῇ ὁ σκοπὸς τῆς κατανοήσεως, δὲν πρέπει αὐτὰ νὰ ἀντικρυσθοῦν μεμονωμένα, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ζωὴν αὐτοῦ καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ὑπὸ τοῦ ὁποίου χρωματίζονται καὶ τὰ δημιουργήματα ταῦτα. Καὶ πάλιν ἐν τούτοις θὰ παρουσιασθοῦν πολλὰ κενὰ τῆς ζωῆς αὐτοῦ, διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαντλήσωμεν ὅλον τὸ πλάτος τῆς ζωῆς του διὰ τῶν ἐπι μέρους μέχρις ἡμῶν περιελθουσῶν δημιουργικῶν ἐκδηλώσεών του. Χρειάζεται νὰ ἀναπτύξῃ ὁ κατανοῶν μίαν διαμορφωτικὴν δύναμιν, ἥτις ἐν εἴδει διαισθησεως θὰ ἀντικρούσῃ ἐνιαῖα ὅλον τὸ πλαίσιον τῆς ζωῆς τοῦ κατανοουμένου, ὅπως τοῦτο ἐκδηλοῦται μὲ τὰς προσπαθείας, τὰς ὁποίας ἐπέδειξε, μὲ τὰς πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς προσπαθείας καὶ ἀντιλήψεις του¹ καὶ μὲ τὴν κινητήριον προώθησιν, τὴν ὁποίαν ἐξήσκησε. Ταῦτα συντελοῦν εἰς τὴν ὁλοκληρωτικὴν εἰκόνα τῆς ζωῆς αὐτοῦ.

Εἶναι ὁμως ἡ ζωὴ ἕνα πολυσύνθετον σύμπλεγμα σχέσεων. Ἡ ἐνωτικὴ ἄρα εἰκὼν, τὴν ὁποίαν διὰ τῆς κατανοήσεως ἀναζητοῦμεν εἰς τὸν ἱστορικὸν χαρακτήρα, δὲν θὰ περιλαμβάνῃ ὅλας τὰς σχέσεις τῆς ζωῆς αὐτοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁλόκληρον τὸ εἶναι του. Ἡ ἐκάστοτε ὁμως κατανόησις ὀρμᾶται ἀπὸ ὠρισμένην βάσιν καί, μολονότι στρέφεται πρὸς τὴν ὁλότητα τοῦ ἱστορικοῦ χαρακτήρος, συνέχει ἐν τούτοις ὠρισμένας παραστάσεις, συναισθήματα καὶ βουλευτικὰς παρορμήσεις αὐτοῦ, αἵτινες ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν βάσιν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἡ κατανόησις τοῦ χαρακτήρος ἐπεζητήθη, καὶ πρὸς τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα (Linien), τὰ ὁποῖα παρώρμησαν εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ χαρακτήρος. Οὕτω διαμορφώνεται μία εἰκὼν διὰ τὸν κατανοούμενον χαρακτήρα.

1. Ottomar Wichmann: Das Problem der Systematik in Platons Erziehungslehre, Ἀθήναι, 1989, σ. 148.

γ) Ἡ κατανόησις τοῦ χαρακτήρος ἐπιτυγχάνεται καὶ ἐκ τῆς ἀντικρύσεως τῆς δυναμικῆς ἐπιδράσεως αὐτοῦ ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων. Λόγῳ τῆς βαρύτητος ταύτης τῆς ἐπιδράσεως προκαλεῖται ἡ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ παρόρμησις τῶν μεταγενεστέρων — ὡς ταύτην ἤδη ἐξητάσαμεν — πρὸς τελείωσιν τοῦ ἔργου ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἀντικατοπτρίζεται εἰς τὸν χαρακτήρα. Διότι πᾶσα νέα γενεὰ ἀκολουθεῖ ἐξέλιξιν ἐπὶ τῇ βάσει πνευματικῶν τάσεων, αἵτινες ἐκ τοῦ παρελθόντος ἐκληροδοτήθησαν καὶ φυσικὰ ὀφείλουσιν τὴν ὑπόστασίν των εἰς ἓνα χαρακτήρα. Ἡ πορεία, τὴν ὁποίαν θὰ ἀκολουθήσῃ ἡ πολιτιστικὴ κατάστασις ὑπὸ τὴν δυναμικὴν ἐπίδρασιν τοῦ παρελθόντος χαρακτήρος, ἐξαρτᾶται ἐκ πολλῶν περιστατικῶν, ἀναγομένων τόσοσιν εἰς τὴν βαρύτητα, τὴν ὁποίαν ἐξήσκησεν οὗτος, ὅσων καὶ εἰς τὸ πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου οὗτος ἐπενήργησε. Διὰ μέσου ὁμοῦ τοῦ γεγονότος τῆς ἐπιδράσεώς του διαφαίνονται χαρακτηριστικὰ μέσα (Züge), τὰ ὁποῖα ἐπικουροῦσιν τὸ ἔργον τῆς κατανοήσεως τοῦ χαρακτήρος. Διάφοροι μορφαί, αἵτινες ἀποτελοῦν ἄμεσον ἀντίκτυπον τῶν ψυχικῶν ἐκδηλώσεών του καὶ τοῦ νοητικοῦ κόσμου του, κληροδοτοῦνται ἤδη εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν νόμων, οἵτινες διέπουν τὰς ἐξωτερικεύσεις τῶν ψυχικῶν καταστάσεων ἐπὶ τῶν μορφῶν καὶ τῶν ὁποίων τὸ κύρος καὶ ἡ ἰσχὺς κυριαρχεῖ καὶ ἐπὶ τῆς ἡμετέρας ψυχῆς, προσπαθοῦμεν, μέσῳ τῶν μορφῶν τούτων, νὰ ἀντικρύσωμεν διὰ τῆς κατανοήσεως τὰς ἀντιστοίχους πρὸς αὐτὰς ψυχικὰς καταστάσεις. Σχολαὶ ἄφ' ἑτέρου εἰδικαί, ὅπως αὐταὶ ἀπέρρευσαν ἐκ τῶν θεωριῶν ἐκείνου, συστήματα κοινωνικὰ ἢ πολιτικά, τὰ ὁποῖα ἐθεμελιώθησαν ἐπὶ τῶν ἀντιλήψεων ἐκείνου, ὀδηγοῦσιν ἀκόμη μὲ τὴν ἀντίκρουσίν των ὑπὸ τοῦ κατανοοῦντος εἰς τὴν κατανόησίν του τόσοσιν ὡς πρὸς τὴν πολιτιστικὴν καὶ γενικὰ πνευματικὴν ἀπόχρωσιν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ὁ χαρακτήρ, ὅσων καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔντασιν καὶ δυναμικότητα καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐξήσκησε τὸ κύρος αὐτοῦ.

δ) Ἄν δὲ τέλος ἡ κατανόησις δυνηθῇ νὰ ἀντικρύσῃ, μὲ τὴν εὐρύτητα σκέψεως καὶ μορφώσεως, ἣτις πρὸς τοῦτο πρέπει νὰ χαρακτηρίζῃ τὸν κατανοοῦντα, καὶ τοὺς παράγοντας τῆς διαμορφώσεως τῆς προσωπικότητος, ἥτοι τὴν προδιάθεσιν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἐξέλιξίν της, τὸ ψυχοπνευματικὸν περιέχον καὶ τὰ ἐξωτερικὰ συμπτώματα, τότε ὁ κατανοῶν θὰ δυνηθῇ νὰ ἀποκτήσῃ μίαν βαθυτέραν εἰκόνα τοῦ χαρακτήρος. Διότι ἡ νομοτέλεια, ἣτις χαρακτηρίζῃ τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον του, εἶναι δημιουργημάτων τῶν παραγόντων τούτων, ὅπως καὶ ἡ μορφή τῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν ἄγει

τὸ ἄτομον, δὲν δύναται νὰ εἶναι ξένη πρὸς τὰς δυνάμεις, τὰς ὁποίας οἱ παράγοντες οὗτοι ἀσκοῦν, ἐφ' ὅσον ἐξ ἄλλου ἢ μορφῆ αὐτῆ τῆς ζωῆς εἶναι ἄμεσος ἐκδήλωσις τῆς ἐνεργοῦς ἐπιλογῆς — ἀντιδράσεως καὶ δράσεως, βιώσεως καὶ δημιουργίας — τοῦ ἀτόμου τούτου. Ἐάν μάλιστα στοχασθῶμεν ὅτι ἡ νομοτέλεια αὕτη δὲν εἶναι πραγματικῶς ἀντιληπτὴ, παρουσιάζει ὁμῶς ἐνότητα συμπλεγμάτων, τὴν ὁποίαν συνυφαίνουν οἱ παράγοντες αὗτοι, καὶ ὅτι αὗτοι οἱ παράγοντες ὑπὸ τὸν γενικὸν τῶν χαρακτήρα εἶναι ἀντιληπτοὶ καὶ κατανοητοί, τότε θὰ πρέπη περισσότερον εἰς τοὺς παράγοντας νὰ ἀνατρέξωμεν προκειμένου νὰ διεισδύσωμεν εἰς τὸ γνῶρισμα τῆς νομοτελείας τοῦ χαρακτήρος.

Διὰ τῶν ὡς ἄνω μέσων προσπαθεῖ ἡ κατανόησις νὰ διεισδύσῃ εἰς τὴν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν ὑπόστασιν τῶν χαρακτήρων. Ἐν τῷ πνεύματι τῆς ἐποχῆς, ἡ κατεύθυνσις τῆς ἀντικειμενικοποιήσεως αὐτῶν, ἡ ἐπίδρασις τὴν ὁποίαν ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων ἠσκησαν καὶ οἱ παράγοντες, οἵτινες διεμόρφωσαν αὐτούς, πάντα ταῦτα κεχωρισμένως ἢ καὶ συνολικῶς προσπαθεῖ ὁ κατανοῶν νὰ ἔχῃ εἰς τὴν διάθεσίν του, ἵνα ἡ κατανοητικὴ του ἐνέργεια μὴ ἀστοχήσῃ. Ἐπιτυγχανομένης ταύτης μεταφέρεται ὁ χαρακτήρ τοῦ παρελθόντος, ὅστις ἀνυψοῦται εἰς τὴν ἐννοίαν τῆς προσωπικότητος, εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς πνευματικῆς ὄντοτης τῆς συγχρόνου ἐποχῆς. Χρησιμοποιεῖται ἐκεῖνη ἡ προσωπικότης ὡς ὀρμητήριον εὐρυτέρας ἐξελίξεως τοῦ πνεύματος τῆς συγχρόνου ἐποχῆς καὶ δὴ τῆς κατευθύνσεως ἐκεῖνης, ἣτις συμφωνεῖ πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς προσωπικότητος ἐκδηλωθεῖσαν. Ὁ κατανοῶν τότε προσφέρει τὴν δυναμικότητά του διὰ τὴν πραγμάτωσιν τῆς ἐξυπηρετήσεως τοῦ νέου διὰ τοῦ παλαιοῦ, γοητεύεται ὑπὸ τῆς παλαιᾶς προσωπικότητος καὶ χρησιμοποιεῖ ἐκεῖνην ὡς δυναμικὸν κίνητρον. Οὕτως ἡ κατανόησις ἔχει χαρακτήρα πολιτιστικόν. Ἡ δὲ ἀφοσίωσις, τὴν ὁποίαν ὁ κατανοῶν παρουσιάζει πρὸς τὴν ιστορικὴν ταύτην προσωπικότητα, δὲν εἶναι ἀφοσίωσις πλεον πρὸς τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ πρὸς τὸ πνεῦμα ἐκεῖνης. Εἶναι ἡ ἀφοσίωσις τοῦ αὐτῆ ἐκδήλωσις τῆς θελήσεώς του νὰ προαγάγῃ τὸν ὅλον πολιτισμόν, εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ὁποίου τὸ πνεῦμα ἐκεῖνης ἀπετέλεσεν ἕνα σταθμὸν πρὸς περαιτέρω ἐξύψωσιν.

β. Εἶδομεν ὁμῶς ὅτι κατὰ τὰς ἀξιολογικὰς καταστάσεις τοῦ ὑποκειμένου καὶ κατὰ τὰς ψυχοσυνθέσεις αὐτοῦ, ὅπως ἐπίσης καὶ κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ἡ κατανόησις διαφοροποιεῖται. Κατόπιν τούτου καὶ ἡ ιστορικὴ προσωπικότης ὑφ' ἐκάστης νέας ἐποχῆς, τῆς ὁποίας τὸ κοσμοθεωρητικὸν πλαίσιον ποικίλλει, θὰ προσλαμβάνῃ νέαν ἀπόχρω-

σιν συμφώνως πρὸς τὸ πλαίσιον τοῦτο. Καὶ ὁ λόγος εἶναι εὐλογος. Ἐφ' ὅσον ἡ προσωπικότης ἀποτελεῖ ἐκάστοτε δυναμικὸν πυρῆνα πάσης μεταγενεστέρως κινήσεως, ἀνεγνωρίσθη δὲ ὑπὸ τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ ἀναγνώρισις αὕτη ἐκληροδοτήθη εἰς τὰς ψυχὰς τῶν μεταγενεστέρων, διαφοροποιεῖται πάλιν αὕτη, ἵνα καὶ ὑπὸ νέας ἀρχᾶς καὶ κατευθύνσεις—μὲ τὸ κῦρος, τὸ ὅποιον ἔχει—δυνηθῆ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν νέαν ἐποχὴν. Ἐναργέστερον παράδειγμα πρὸς τοῦτο ἀντικρύζομεν εἰς τὴν κατανόησιν τῆς μορφῆς τοῦ Σωκράτους, κατὰ τὴν ὁποῖαν βλέπομεν ὅτι αὕτη διαφοροτρόπως παρουσιάζεται ὑπὸ τῶν διαφορῶν αἰώνων.

Δὲν πρόκειται νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς ὅλην τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, οὔτε νὰ ἐξετάσωμεν τὰς πλευρὰς ἐκείνας, τὰς ὁποῖας ἔχομεν ἀναφέρει ὡς ὀδηγούσας εἰς τὴν κατανόησίν του, διότι ἡ πρόσθετος αὕτη ἐνέργεια, καίτοι ἐναρμονιζομένη πρὸς τὴν ἔρευνάν μας, παρέλκει, ὡς μὴ τηρηθεῖσα καὶ κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν κατανοήσεων τῶν ἄλλων κατηγοριῶν. Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ πρόκειται νὰ ἀντικρύσωμεν μερικὰς διαφοροποιήσεις του διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἀρκούμεθα μόνον νὰ τονίσωμεν τὰ γνωρίσματα τῆς ἱστορικῆς ὑποστάσεώς του.

Ἡ μεγαλοφυΐα αὕτη τῆς ἠθικότητος καὶ τῆς ἀγωγῆς, ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐξαιρετικῆς εὐγενείας καὶ καλωσύνης, κατηύθυνε τὴν προσπάθειάν του τὸ μὲν πρὸς καλυτέραν διαμόρφωσιν τῶν ἠθῶν, τὸ δὲ πρὸς θρησκευτικὴν κάθαρσιν καὶ ἐκ τρίτου πρὸς ἀνύψωσιν τῆς πολιτείας. Τοῦλάχιστον μόνη ἡ κατ' αὐτοῦ κατηγορία, ὅτι εἰσάγει νέους θεοὺς εἰς τὴν πολιτείαν καὶ ὅτι καταστρέφει τὴν νεότητα, ὑποσημαίνει ὅτι αἱ κατευθύνσεις τῆς ζωῆς του πράγματι ἔβαινον πρὸς τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς, τοὺς ὁποῖους ἀνεφέραμεν.

Ἀντικρύζομεν ἤδη τὴν μορφήν, μὲ τὴν ὁποῖαν ἐκάστοτε κατενοήθη. Οὕτως :

α) Οἱ κατήγοροί του καὶ ὁ Ἀριστοφάνης εἰς τὰς «Νεφέλας» θεωροῦν αὐτόν :

αα) Ὡς ἐχθρὸν τῆς πολιτείας καὶ τῆς θρησκείας, διότι μὲ τὴν νέαν πίστιν, τὴν ὁποῖαν ἐζήτει νὰ εἰσαγάγῃ, θὰ ἔφερε τὴν φθορὰν ὄχι μόνον τῆς θρησκείας, ἀλλὰ καὶ τῆς μορφῆς τῆς πολιτείας, ἥτις διὰ τῆς παραδόσεως ἦτο στενώτατα συνδεδεμένη μετὰ τῆς θρησκείας.

ββ) Ὡς διαφθορέα τῆς νεότητος καὶ ἐχθρὸν τῆς δημοσίας ζωῆς, ἐφ' ὅσον ἐδίδασκε τοὺς νέους νὰ ἐνεργοῦν κατὰ τὴν συνείδησίν των καὶ νὰ ἔχουν τὴν αὐτοσυνειδησίαν, στοιχεῖα ἅτινα ὠδήγουν εἰς τὴν κατὰπτωσιν τῆς οἰκογενείας. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ κωμῶδία τοῦ Ἀριστοφάνους «Νεφέλαι» εἶχε παιχθῆ πρὸ τοῦ λαοῦ, ἀποδεικνύει τοῦτο ὅτι ἡ ἀντί-

ληψίς αὕτη τοῦ Ἀριστοφάνους εὔρεν ἀπήχησιν εἰς τὸ δημόσιον πλῆθος, στοιχεῖον ἄλλως τε ὅπερ ἐξηνάγκασε τὸν Πλάτωνα ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους νὰ δημοσιεύσῃ τὴν ἀπολογία ἐκείνου, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκθέτει καὶ τὴν ἀφορμὴν τῶν ἐχθρικῶν πρὸς τὸν Σωκράτην διαθέσεων καὶ διὰ τῆς ὁποίας ἐπιζητεῖ νὰ προασπίσῃ τὴν μνήμην τοῦ διδασκάλου του ἐκ τῶν ἐσφαλμένων τούτων φημῶν.

Ἄν θελήσωμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν αἰτίαν, ἣ ὁποία ὤθησε τὸν Ἀριστοφάνη εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην, θὰ ἴδωμεν ὅτι οὗτος, ὡς τέκνον τῆς ἐποχῆς του, ζητεῖ νὰ ἀπομακρύνῃ τοὺς νεωτερισμοὺς τῶν σοφιστῶν — μεταξύ τῶν ὁποίων συμπεριελάμβανον καὶ τὸν Σωκράτην —, οἵτινες ἔφερον τὴν κατάπτωσιν τῆς παλαιᾶς παραδόσεως, ἂν καὶ ὁ Σωκράτης δὲν ἦτο ἐκεῖνος, ὅστις ἐπέφερε τὴν κατάπτωσιν τῆς παλαιᾶς παραδόσεως, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐκεῖνος, ὅστις εὐρῶν αὐτὴν καὶ μὴ δυνάμενος νὰ τὴν ἀνορθώσῃ διὰ παλαιῶν ἄνευ ἀξίας πλέον δυνάμεων, ἐπεζήτησε νὰ διαρρυθμίσῃ τὴν νέαν κατάστασιν κατὰ λογικοὺς νόμους, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία εἰς τοὺς μετέπειτα κατεφάνη. Ὁ Ἀριστοφάνης ὅμως εὐρίσκει τοῦτον ἀντίπαλον καὶ δὴ ὑπὸ ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν, καὶ ἐπειδὴ συναισθάνεται τὴν ἀντίδρασιν, τὴν ὁποίαν ὁ Σωκράτης προκαλεῖ εἰς τὰς ἀρχάς του, ζητεῖ νὰ συντρίψῃ αὐτὸν διὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ, μὲ τὴν εἰκόνα τὴν ὁποίαν τοῦ προβάλλει, τὰς ἰδίας του κατευθύνσεις¹.

6) Ὁ *Karl Joel*² τοῦναντίον κατανοεῖ τὸν Σωκράτην ὡς θεμελιωτὴν τῆς ὀρθολογιστικῆς ἠθικῆς μὲ βάσιν τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς, ὡς φιλόπατριν, ὅστις ἐπεζήτει διὰ τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀσκήσεως τὴν προπαρασκευὴν τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρὸς καὶ διὰ τὸν ὁποῖον ὡς ἀντικειμενικὸν σκοπὸν ἔθετεν, ὄχι τὴν ἀπόκτησιν προσωπικῆς δυνάμεως, ἀλλὰ τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ἀγαθοῦ τῆς δλότητος. Ἀντικρῦζει ἀκόμη αὐτὸν ὡς εὐσεβῆ, ἐφ' ὅσον ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατόν του μετανοήσαντες οἱ Ἀθηναῖοι κατεδίκασαν τὸν Μέλητον εἰς θάνατον, ἐξώρισαν τοὺς ὑπολοίπους ὀπαδοὺς του καὶ ἀνέθεσαν εἰς τὸν Λύσιππον τὴν ἀνύψωσιν ἀνδριάντος ἐκείνου. Τέλος θεωρῶν τὸν Σωκράτην ὡς ὀλοκλήρωσιν τῆς πνευματικῆς προσπαθείας, ἣτις ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου καὶ ἐχαρακτήρισε τὴν θεὰν τῆς πόλεως ὡς θεὰν τῆς σοφίας, τὸν Θεμιστοκλῆ ὡς νοήμονα ἡγέτην τῆς πολιτείας κλπ., παρουσιάζει αὐτὸν ὡς αἰτίαν τῆς ἀναγεννήσεως τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς, τῆς ὁποίας τὸ κυριώτερον χαρακτηριστικὸν ἦτο ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ἡ αὐτοσυειδησία. Οὕτως ὁ Joel μὲ τὴν ὀρθολογιστικὴν

1. Ἡμέτερον : Die Stufen der Wertgerichtetheit κλπ., σ. 38.

2. Karl Joel : Geschichte der antiken Philosophie, 1921, σ. 786.

κατεύθυνσιν, ἣ ὁποία τὸν χαρακτηρίζει, ἀντικρύζων τὴν ἰσχυρὰν προσωπικότητα τοῦ Σωκράτους ἐξυπηρετεῖ τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον του μὲ τὸ νὰ εὐρίσκη εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ Σωκράτους μίαν μορφήν ἀντίστοιχον πρὸς τὴν θεωρίαν του, τὴν ὀρθολογιστικὴν.

γ) Οἱ ὀρθολογισταὶ τοῦ 18ου αἰῶνος, οἱ ὅποιοι διέπονται ὑπὸ θεωρίας τὸ μὲν ἀντιθέτου πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μεσαίωτος πρεσβευομένην, τὸ δὲ ἐπιζητούσης τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ πνεύματος καὶ τὴν ἐξύψωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ, ζητοῦν νὰ ἐξυπηρετηθοῦν ἀντίστοιχως καὶ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους.

Οὕτως ὁ *Börner* (1683 - 1753) κατανοεῖ τὸν Σωκράτην ὡς ὀρθολογιστὴν, κυριαρχοῦντα τῶν παθῶν, καὶ ὡς εὐσεβῆ, πιστεύοντα εἰς τὸν δεσμόν του μετὰ τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὸν ὅποιον ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς ζητεῖ νὰ ἐπιστρέψῃ. Θεολόγος αὐτὸς ἀντικρύζει τὸν Σωκράτην ὑπὸ θρησκευτικὴν μορφήν.

Ὁ *Anthony Collins* (1676 - 1729) θεωρεῖ τὸν Σωκράτην ὡς ἀντιπρόσωπον τοῦ φυσικοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐφ' ὅσον τὸν Θεὸν εὐρίσκει οὗτος εἰς τὴν ἁρμονίαν τῆς φύσεως καὶ εἰς τὴν πρόνοιαν, τῆς ὁποίας μάρτυρες εἴμεθα εἰς τὴν ζωὴν μας. Πρὸς τοῦτο στηρίζεται εἰς τὸ τοῦ Ξενοφῶντος :

«Ὁ τὸν ὅλον κόσμον συντάττων τε καὶ συνέχων, ἐν ᾧ πάντα καλὰ καὶ ἀγαθὰ ἐστὶ καὶ αἰεὶ μὲν χρωμένοις ἀκριβῆ τε καὶ ὑγιᾶ καὶ ἀγήρατα παρέχων». (Ἀπομνημ. Ξενοφ. Βιβ. VI, Κεφ. 3, § 18)

Ὁ *Chr. Wolff* (1679 - 1754) ἀντικρύζει τὸν Σωκράτην ὡς ὀρθολογιστὴν, ὅστις πιστεύει εἰς τὴν αὐτονομίαν τοῦ λογικοῦ, φέρει τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐκ τῆς θρησκείας καὶ ζητεῖ τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς φύσεως καὶ γνώσεως. Καὶ ἡ ἀντίληψις αὕτη ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸν ἰδιαίτερον πνευματικὸν κόσμον, καθ' ὃν ὑπάρχουν εἰς ἡμᾶς θεῖοι φυσικοὶ νόμοι, οἱ ὅποιοι μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τὴν ὀρθολογιστικὴν δρᾶσιν καὶ εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ καλοῦ. Ὡς ἀντιπρόσωπος τ. ἔ. τῆς ὀρθολογιστικῆς θρησκείας καὶ τῆς ὀρθολογιστικῆς ἠθικῆς κατανοεῖ ὑπὸ τὴν ἰδίαν κατεύθυνσιν καὶ τὸν Σωκράτην, ἐξυπηρετούμενος οὕτως ὑπὸ τῆς ἰσχυρᾶς αὐτῆς προσωπικότητος. Ἡ προσπάθειά του μάλιστα προχωρεῖ ἀκόμη περαιτέρω, ἐφ' ὅσον ζητεῖ νὰ δημιουργήσῃ τὸν Σωκρατισμὸν ὡς νέαν θρησκείαν καὶ νὰ διαμορφώσῃ πλαίσιον ζωῆς μὲ βάσιν τὰς ὀρθολογιστικὰς σωκρατικὰς ἀξίας. Τοιοῦτοτρόπως εἰς τοὺς ὀρθολογιστὰς ὑπάρχει μία βίωσις καὶ κατανόησις τοῦ Σωκράτους, ἣ ὁποία ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ προκαλέσῃ βου-

λητικὰς παρομήσεις¹ καὶ συναιθηματικὰς συγκινήσεις, αἵτινες μόνον ἀπὸ ἀξιολογικὰς κατευθύνσεις τοῦ ὀρθολογισμοῦ δύνανται νὰ ικανοποιηθῶν.

δ) Ἐξ ἀντιθέτου ὁ εὐσεβισμὸς καὶ ὁ μυστικισμὸς τοῦ ἰδίου 18ου αἰῶνος, ὅστις ἐπιζητεῖ νὰ θεωρήσῃ τὴν πίστιν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν ὡς βάσιν τῆς γνώσεως, ἐφ' ὅσον ἀντικρύζει τις διαισθητικῶς εἰς τὴν ψυχὴν του τὸ ὑπερβατὸν καὶ τὸ θεϊκόν, κατανοεῖ τὸν Σωκράτην, καίτοι εἰδωλολάτρην, ὡς «ἅγιον ἄνδρα» (*P. Poirer*: 1646-1719), διότι ἐδίδασκε διδασκαλίαν ὁμοίαν πρὸς τὴν χριστιανικὴν, ὑπῆρξε προσωπικότης μὲ χριστιανικὰς ἀρετὰς καὶ εἶχε τὴν ἀποστολὴν νὰ διδάξῃ εἰς τοὺς συμπολίτας του τὸν ἀληθῆ Θεόν. Ὁμοίως ὁ *Herder* (1744-1803), εἰς τῶν κυριωτέρων ἀντιπροσώπων τοῦ εὐσεβισμοῦ, ἀντικρύζει εἰς τὸν Σωκράτην μίαν θεϊκὴν προφητικὴν ὑπόστασιν, ἣτις ὡς θεία φωνὴ καθοδηγεῖ αὐτὸν καὶ κατευθύνει πρὸς θεϊκὴν δημιουργίαν. Παρουσιάζει ὁμοίως κατ' αὐτὸν ὁ Σωκράτης καὶ ἀνθρωπίνην ὑπόστασιν, ἣτις ἐναρμονίζεται πρὸς τὴν ἐποχὴν, τὴν ὁποίαν ἔζησε. Καίτοι δὲ ἡ θεία ὑπόστασις ζητεῖ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Σωκράτους νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ νὰ κατανοηθῇ, ἐν τούτοις παραγνωρίζεται ὑπὸ τῶν συγχρόνων του — ὅπως ὅλαι αἱ μεγάλαι προσωπικότητες —, διότι αἱ σκέψεις του προχωροῦν πέραν τῆς ἐποχῆς των. Καὶ μόνον μετὰ παρέλευσιν αἰῶνων ἀνακαλεῖται πάλιν ἡ παλαιὰ φήμη τοῦ Σωκράτους, ὅταν ἀνακαληθῆται ὑπὸ τοῦ ἀθανάτου πνεύματος τὸ πνεῦμα τοῦ ἀποθανόντος σοφοῦ, ὥστε ὑπὸ τῆς ἀνθρωπότητος νὰ γίνεται πάλιν ἡ ἐπαναβίωσις του². Εἶναι ἡ ἐκάστοτε νέα ἐξυπηρέτησις, τὴν ὁποίαν προσφέρει ὁ Σωκράτης διὰ τῆς κατανοήσεως.

Οὕτως ὁ εὐσεβισμὸς κατανοεῖ τὸν Σωκράτην, καίτοι εἰδωλολάτρην, λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς του προσωπικότητος ὑπὸ τὸ ἴδιον πνεῦμα, ὑπὸ τὸ ὅποῖον αἱ βιώσεις του χρωματίζουσι τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον του. Προκαλοῦνται πάλιν ἀντίστοιχοι βουλευτικαὶ παρορμήσεις, αἵτινες ὑποδοθηθοῦν τὴν τάσιν τοῦ πνεύματος τοῦ εὐσεβισμοῦ. Ὁ Σωκράτης παρουσιάζει πάλιν κατὰ τὴν κατανόησιν τοῦ εὐσεβισμοῦ μορφήν ἀντιορθολογιστικὴν, τῆς ὁποίας τὸ «γνῶθι σαυτὸν» σημαίνει μίαν θρησκευτικὴν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν μας διείσδυσιν, ἐνῶ ἡ ἐξυπηρέτησις του ἀποβλέπει εἰς τὴν κάθαρσιν ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας.

ε) Ὁ *Hegel* ἀντικρύζει τὸν Σωκράτην ὡς προκαλέσαντα μίαν

1. F. Krueger : Der strukturelle Grund des Fühlens und Wollens, Jena, 1936, σ. 184.

2. Böhm : Sokrates im 18tem Jahrhundert, Leipsig, 1929, σ.47, 77, 90, 21, 305.

καμπήν τῆς ἐξελίξεως τοῦ πνεύματος καὶ δῆ, ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως, ὡς αἷτιον τῆς καταλύσεως τῆς κοινῆς ἠθικῆς τοῦ λαοῦ. Οὗτος (ὁ Hegel) ἀντιθέτως πρὸς τὸν ἀτομικὸν χαρακτήρα τῆς συγχρόνου ἠθικῆς, ὅστις διαφαίνεται εἰς τὴν ἀξίαν τοῦ ἀτομικοῦ πιστεύω ἰδίως ἐπὶ θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἀντιλήψεων, ἐνθα τὸ κῦρος ἐπαφίεται εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἀτόμου — ἀντικρῦζει εἰς τὴν ἐνότητα καὶ ὑπόστασιν ἐνὸς λαοῦ μίαν δυναμικότητα, ἣ ὅποια προσδιορίζει καὶ τὴν ἠθικὴν τάξιν τῆς ζωῆς αὐτοῦ τοῦ λαοῦ, ἦτοι τὰ ἦθη καὶ τοὺς νόμους, πρὸς τοὺς ὁποίους, ὡς στοιχείον γενικοῦ κύρους καὶ ἀδιασπάστου δυνάμεως, ἐναρμονίζεται καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἀτόμου. Θεσμοί, τοὺς ὁποίους τὸ σύνολον ἀποδέχεται, καὶ μορφαι τῆς ἠθικῆς διαβιώσεως, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἀντικρῦζεται καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἢ παράδοσις ἐνὸς λαοῦ, ἀποτελοῦν καὶ διὰ τὸ ἄτομον τὴν ἀνάγκην τοῦ ἰδιαιτέρου δεσμοῦ του μὲ τὸ σύνολον. Ὁ Σωκράτης ὁμοίως, κατὰ τὸν Hegel, παρεγνώρισε τὴν ἀρχὴν ταύτην. Διότι εἰσαγαγὼν διὰ τὴν διάγνωσιν τῶν ἐννοιῶν τῆς ἀξίας καὶ ἀρετῆς τὴν συμβολὴν τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως συνετέλεσεν, ὥστε ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ἀγαθόν, τὰ ὁποῖα ἄλλοτε ἦσαν ὑπόθεσις τῆς πολιτείας ὀλοκλήρου, ἤδη μὲ τὸ κῦρος τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως, τὸ ὅποion προέβαλε, νὰ μεταφέρονται εἰς τὸ ἀτομικὸν πλαίσιον καὶ νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴν ὀρθοφροσύνην. Διότι, κατὰ τὸν Σωκράτην, μόνον ἢ συνείδησις τοῦ ἀτόμου ἀποφαίνεται δι' αὐτὰ καὶ οὐδαμοῦ νοεῖται ἀλήθεια, ἐὰν δὲν ἐπισφραγίσῃ ταύτην τὸ πνεῦμα τοῦ ἐπὶ μέρους ἀνθρώπου. Μὲ τὴν μεταφορὰν ὁμοίως ἐνὸς ὑπερατομικοῦ κόσμου καὶ ἀντιλήψεων γενικοῦ κύρους εἰς τὸ πλαίσιον τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀτόμου, ἐνθα ἡ ἐλευθέρα ἐκλογή καὶ ἡ ὑποκειμενικὴ ἐσωτερικότης ἀναφαίνονται ὡς γνωρίσματα, συντρίβεται τὸ κῦρος τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει ἀντικειμενικότης, γενικότης, ἀλλὰ καὶ περιορισμὸς τῆς ἐλευθέρας ἐκλογῆς ἐπὶ ἠθικοθρησκευτικῶν κατευθύνσεων. Οὕτω τὸ πρόσωπον τοῦ Σωκράτους, διὰ τὸν Hegel, ὀδηγεῖ εἰς τὴν κατάπτωσιν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου δηλαδὴ ἐκεῖνου, εἰς τὸν ὅποion οὔτε ὁ ἐπὶ μέρους ἄνθρωπος ἐνεφανίσθη ἀκόμη ὡς μέτρον πάντων πραγμάτων, οὔτε τὸ ἐσωτερικὸν ἀθάνατον πῦρ τοῦ ὑποκειμένου ἀπεκαλύφθη. Ἐν «γνώθει σαυτὸν» ἀκόμη τοῦ Σωκράτους καὶ ἡ πεπολίθησις του ἐπὶ τὸ κῦρος καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου συνέτριψαν τὸ κῦρος τοῦ παραδεδομένου γενικοῦ πιστεύω τῆς ὀλότητος.

Μὲ τοῦτο ὁμοίως δὲν παραγνωρίζει ὁ Hegel τὴν δύναμιν καὶ τὴν θέσιν τοῦ ἀτόμου εἰς τὸ πλαίσιον τῆς ὀλότητος. Δὲν ζητεῖ νὰ μένη τὸ ἄτομον παθητικὸν καὶ ἀδρανὲς πρὸ τοῦ ἐπικρατοῦντος εἰς τὴν πολιτείαν

πνεύματος, ἀλλὰ τοῦναντίον ὀφείλει τὸ ἄτομον, κατ' αὐτὸν πάλιν, νὰ σκέπτεται καὶ ὄρα ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὸ πλαίσιον αὐτοῦ τοῦ πνεύματος διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τούτου. Εἰς τοῦτο ὁμοῦ θὰ διαφωτισθῇ τὸ ἄτομον ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐκείνης, ἣτις ἔχει τὸ γνῶρισμα τοῦ γενικοῦ, τοῦ ὑπερατομικοῦ, τοῦ δλοκληρωτικοῦ, τῆς συνειδήσεως δηλονότι, ἣτις ἐπικρατεῖ εἰς τὴν δλότητα τοῦ λαοῦ, καὶ ὄχι ὑπὸ τῆς συνειδήσεως, ἣτις παρουσιάζει τὸ ἄτομικὸν ἐγώ. Ταύτην ἐγκολπωθεὶς ὁ Σωκράτης παρεγνώρισε τὸ κῦρος τῆς πρώτης. "Ὅτι δὲ ὁ Σωκράτης ἐνεκολπώθη τὴν ὑποκειμενικὴν συνείδησιν καταδεικνύεται, κατὰ τὸν Hegel, καὶ ἐκ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, τὴν ὁποίαν προέτεινε διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ περιεχομένου πάσης ἀρετῆς. Ἡ διαλεκτικὴ αὕτη μέθοδος δεικνύει :

αα) "Ὅτι οὐδεμία ἀρετὴ παρουσιάζεν ὄντοτητα εἰς τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος τῆς διὰ τὸν Σωκράτην ἀνεγνωρισμένην. Ἡ ἀμφιβολία αὐτοῦ περὶ τοῦ περιεχομένου τῆς καταδεικνύει ὅτι οὐδεμίαν σαφῆ μορφήν τούτου εἶχεν εἰς τὴν συνείδησίν του καὶ ὅτι μόνον κατόπιν συζητήσεως θὰ ἐμόρφωνε γνώμην περὶ τούτου. "Ἄρα τὸ οὐκ οἶδα αὐτοῦ ἦτο γνήσιον.

ββ) "Ὅτι ἐννοιῶν, αἵτινες ἄλλοτε συνεκίνουν τὸν λαόν, ἤδη μὲ τὴν ἐναντι αὐτῶν ἀρνητικὴν θέσιν τοῦ Σωκράτους, τὴν ὁποίαν ὑποδηλώνει ἡ διαλεκτικὴ του, κλονίζεται τὸ κῦρος.

γγ) "Ὅτι ἡ διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου μόνον διερεῦνησις τῆς ἀρετῆς παρεγνώριζεν ὄρισμένας ἐξεις, συνηθείας ἢ καὶ πάθη, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὁποίων—ὀλίγον ἢ πολὺ—ἐπὶ δλοκλήρους γενεάς καὶ ὑπὸ ἀντίστοιχον ἀπόχρωσιν ἰσχυεν ἡ ἀρετὴ.

Ἡ διαλεκτικὴ ἄρα μέθοδος ἐκλόνησε παραδεδομένας ἀρχάς. Καὶ ὁμοῦ κρίνοντες τὴν θέσιν τοῦ Σωκράτους ἐναντι αὐτῶν διαπιστοῦμεν ὅτι οὗτος δὲν ἐξεμηδένισεν αὐτάς. Ὡς γνωρίζομεν, τὸ κῦρος τῶν ἀξιῶν αὐτῶν εἶχεν ἤδη κλονισθῆ ὑπὸ τῶν σοφιστῶν, ὁ δὲ Σωκράτης εὐρῶν μίαν κατάστασιν καὶ μὴ δυνάμενος νὰ τὴν θεραπεύσῃ διὰ θεσμῶν, οἵτινες πλέον ἐσαλεύθησαν, θέλων δὲ ἐξ ἄλλου νὰ παγιώσῃ μίαν εὐρυθμίαν ἠθικῆς ζωῆς, ἐπεζήτη τὴν διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου θεμελίωσιν τῶν ἀρετῶν καὶ ἀξιῶν, διὰ δυνάμεως δηλαδὴ, ἣτις ἔχει ἀπόλυτον κῦρος. Ἀκριβῶς ὁμοῦ αὕτη ἡ θεμελίωσις ὑπὸ τὸ γνῶρισμα τοῦ ἀπολύτου, ὡς εἶναι τὸ λογικόν, ἦτοι στοιχείου ἰσχύοντος διὰ πᾶσαν φυλὴν καὶ πᾶσαν γενεάν, δὲν ἀντικρύζεται ὑπὸ τοῦ Hegel, οὔτε ἐπικροτεῖται, καθόσον οὗτος εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ Σωκράτους διαβλέπει μόνον μίαν θεμελίωσιν ὑπὸ τὸ γνῶρισμα τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἴελω, τῆς ἀτομικῆς τ. ἐ. συνειδήσεως, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἀπάμβλυσιν καὶ ἀρνητικὴν θέσιν πρὸς τὸ πιστεύω τῆς δλότητος. Ἐδὲ πιστεύω τοῦτο τῆς δλότη-

τος, ἡ μορφή τῆς ζωῆς αὐτῆς καὶ ὁ χαρακτήρ της εἶναι περισσότερο δυναμικὰ διὰ τοὺς φιλοσοφικοὺς στοχασμοὺς τοῦ Hegel παρὰ τὸ ὑπὲρ πάντα λαὸν καὶ πᾶσαν ἐποχὴν ἰσχυρὸν λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου. Τηρήσας ἄρα ὁ Σωκράτης αὐτὴν τὴν θέσιν ἔναντι τῆς πολιτείας του καὶ τῶν ἀγράφων νόμων, ὑπὸ τῶν ὁποίων αὕτη διείπετο, ἔγινεν αἰτία μιᾶς ὀρθῆς κατηγορίας ἐναντίον του. Ἐπομένως δικαίως, κατὰ τὸν Hegel, ἤχθη ὁ Σωκράτης πρὸ τοῦ δικαστηρίου τοῦ λαοῦ του.

Ἐν τούτοις ὁ Hegel δὲν καταδικάζει τὴν προσωπικότητα τοῦ Σωκράτους. Τοῦτο θὰ ἀντιληφθῶμεν, ἂν στοχασθῶμεν τὴν ἀντίληψιν τοῦ Hegel περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Αὕτη παρουσιάζει, ὡς εἶδομεν, ἓνα γενικὸν ὄφειλλω, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὄρουν τὰ ἄτομα. Ἡ μορφή ἐν τούτοις τοῦ ὄφειλλω αὐτοῦ δὲν μένει σταθερά. Πᾶσα ἠθικὴ ζωὴ ὑφίσταται μιαν ἐξέλιξιν. Τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κατανοήσωμεν ὅτι τὸ γενικὸν τοῦτο ὄφειλλω δὲν μένει σταθερόν, ἀλλὰ πάντοτε θὰ ὑποσημαίνῃ ἓνα προγενέστερον στάδιον τῆς ἐξελίξεως τοῦ λαοῦ αὐτοῦ· ὅτι ἐπίσης ἐκεῖ εἰς τὸ προγενέστερον στάδιον ὑπῆρχον ἀντιλήψεις, τῶν ὁποίων τὸ κῦρος ἐπαφίεται ἤδη — κατὰ τὴν νέαν φάσιν τῆς ἐξελίξεως — εἰς τὴν συνελθῆσιν τοῦ ἀτόμου· ὅτι ἀκόμη ἴδιον τῆς μορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ ἡ βαθμιαία ἀπελευθέρωσις τοῦ ἀτόμου ἀπὸ ὠρισμένου ἐκάστοτε κλοιόν, χωρὶς ἡ ἀπελευθέρωσις αὕτη νὰ εἶναι ἐπικίνδυνος διὰ τὴν μορφήν τῆς ζωῆς τῆς δλότητος. Πᾶσα ἄρα τοιαύτη ἀπελευθέρωσις ἀποτελεῖ μεταγενέστερον στάδιον ἠθικῆς ἐξελίξεως¹. Τοῦτο ἀναγνωρίζων ὁ Hegel ἀντικρύζει τὸν Σωκράτην ὡς ἐργάτην μιᾶς καμπῆς τῆς ἠθικῆς ἐξελίξεως². Ἡ δὲ καμπὴ αὕτη, ἀντικειμενικῶς ἐξεταζομένη, ὀδηγεῖ ἴσως τὸν Σωκράτην ὀρθῶς πρὸ τοῦ δικαστηρίου, ὡς μὴ σεβόμενον τὴν μορφήν τὴν ὑπὸ τῆς δλότητος ἀναγνωριζομένην, ὑποκειμενικῶς ὁμως θεωρουμένη ἀποτελεῖ ἀνύψωσιν τῆς ἠθικότητος τοῦ ἀτόμου. Διότι ὁ Σωκράτης, στραφείς πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴν συνελθῆσιν, ὀρμαῖται ἐκ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ἕκαστον ἄτομον φέρει ἐν ἑαυτῷ ἐν ἠθικὸν εἶναι. Τοῦτο εἶναι ἴδιον τῆς πνευματικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἀποτελεῖ τοῦτο διάσπασιν τοῦ πιστεύω τῆς δλότητος τῆς πολιτείας, ἀλλ' ἀνωγνώρισιν

1. Ὁ Hegel τὴν μορφήν τῆς ἠθικῆς τοῦ προηγουμένου σταδίου χαρακτηρίζει ὡς Sittlichkeit, διότι κυριαρχοῦν τὰ ἠθῆ τῆς δλότητος (Sitte), ἐνῶ εἰς τὸ μεταγενέστερον στάδιον ἐμφανίζεται ἡ Moralität, ἡ ἠθικὴ τ. ἔ. ὄντοτης τοῦ ἀτόμου.

2. Ed. Spranger: Hegel über Sokrates, Berlin, 1938.

ένδος βαθυτέρου ἠθικοῦ πιστεύω τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ τοῦτο τὸ βαθύτερον ὑπάρχει εἰς τὸν Σωκράτην. Τὸ ἀποδεικνύει ἡ ὄλη του ζωὴ, τὸ ἐπισφραγίζει ὁ θάνατός του. Ἀκόμη καὶ ὁ ἔλεγχος, τὸν ὁποῖον ἔκαμνε περὶ τῆς ἀρετῆς, δὲν ὑποδηλώνει ἀνυπαρξίαν μιᾶς μορφοποιημένης ἠθικῆς ὄντοτητος εἰς τὴν συνείδησίν του, οὔτε καὶ ἔλεγχον τῆς σκέψεως τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ τὸναντίον μίαν ἠθικὴν ὑπόστασιν εἰς τὸν ἑαυτὸν του καὶ ἔλεγχον τῆς ἠθικότητος τοῦ ἄλλου, ἀντιστοίχου πρὸς τὴν ἐκάστοτε ὑπὸ συζήτησιν εὑρισκομένην ἀρετήν. Τὸ ἠθικὸν ἄρα κῆρος τοῦ Σωκράτους εἶναι ἀπαρᾶ γνῶριστον καὶ ἀπρόσβλητον.

Τοῦτο καὶ ὁ Hegel ἀποδέχεται. Τὸ πρόσωπον τοῦ Σωκράτους εἶναι, δι' αὐτόν, ἄξιον ὑψίστου σεβασμοῦ διὰ τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς του, διὰ τὴν μόρφωσίν του καὶ διὰ τὸ ἄψογον τοῦ ἤθους του. Ἄν εὐρίσκη τὴν κατηγορίαν ὀρθῆν, τοῦτο θεωρεῖ διότι ἡ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου δὲν ἀντικρύζεται ὑπὸ τὸ πλαίσιον τῆς συγχρόνου ἐποχῆς, ἀλλ' ὑπὸ τὴν φάσιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ πνεύματος τοῦ ἔτους 399 π.Χ., ὁπότε ὁ Σωκράτης ἐτήρησεν οἴαν θέσιν γνωρίζομεν. Ὁ θάνατός του ὅμως φέρει τὴν νίκην τοῦ πνεύματος. Προσφέρων τὸν ἑαυτόν του θυσίαν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πνεύματος, παραδειγματίζει μὲ τὸν μαρτυρικὸν ἀγῶνα του, τὸν ὁποῖον ἐπὶ τῶν ὤμων του ἀνέλαβε, τὰς μεταγενεστέρας καὶ ἐπερχομένας γενεὰς εἰς τὴν προσπάθειάν των διὰ τὴν πραγματοποίησιν πάσης ὀρθῆς ἐξελέξεως. Ὁ σωκρατικὸς θάνατος, τοῦλάχιστον διὰ τὸν Χριστιανισμόν, ἦτο ὁδηγὸς εἰς τὴν συνείδησιν καθηκόντων δι' ὅλους ἐκείνους τοὺς μάρτυρας, οἱ ὁποῖοι μὲ τὸν θάνατόν των ἐπεζήτησαν τὴν ἀνάδειξιν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Ἄν ἄρα διὰ τὴν ἐποχὴν του ὁ Σωκράτης ὀρθῶς ἔκτεθη, διὰ τοὺς μεταγενεστέρους ἀποτελεῖ πηγὴν παραδειγματισμοῦ καὶ ὑπόστασιν ἀξίαν πάσης εὐγνωμοσύνης. Ἀναγνωρίζων οὕτω καὶ ὁ Hegel τὴν προσωπικότητα τοῦ Σωκράτους ἀντικρύζει αὐτόν ἐν τῇ κατανοήσει του κατ' εἰκόνα σύμφωνον πρὸς τὸ φιλοσοφικόν του πιστεύω.

ς') Ἄν τέλος ἀντικρύσωμεν καὶ τὴν κατανόησιν τοῦ Σωκράτους ὑπὸ τοῦ Nietzsche (1844 - 1900), θὰ ἴδωμεν ὅτι οὗτος, πιστεύων ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴν του ἀρχίζει νὰ παρουσιάζεται κάτι τὸ νέον, ζητεῖ μὲ ἐκδίκησιν νὰ συντρίψῃ παλαιὰς δυνάμεις, ὅπως τὸν Σωκράτην καὶ τὸν Χριστιανισμόν. Ὁ Σωκράτης, δι' αὐτόν, μὲ τὴν γνωσιοθεωρητικὴν του τάσιν νὰ εὕρῃ τὴν ἀλήθειαν, νὰ λύσῃ τὸ αἰνίγμα τοῦ κόσμου καὶ νὰ ἐπιδράσῃ μὲ τὸ λογικόν του ὡς τύραννος ἐπὶ πάντων τῶν γεγονότων ἔσθυσεν τὴν χάριν καὶ

τὴν δυναμικότητα τοῦ μύθου, τοῦ ὁποῦ δμως ἡ πτώσις σημαίνει καὶ πτώσιν ζωῆς. Διότι μόνον ὁποῦ ὁ μῦθος φωτίζει, ἐκεῖ καὶ ἡ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων ἀνθίζει. Διὰ τοῦτο ἡ ἐμφάνισις τοῦ Σωκράτους ἀνέκοψε τὴν προτέραν φιλοσοφικὴν ἐξέλιξιν. Ὑπὸ τὴν διάθεσιν αὐτὴν ὁ Nietzsche κρατεῖ ἔναντι τοῦ Σωκράτους θέσιν ἀντιπαθητικὴν, ἣ ὁποία ἐξικνεῖται πρὸς τὸ πλαίσιον ὀλοκλήρου τῆς ζωῆς ἐκείνου, χαρακτηρίζων αὐτὸν ὡς Dekadent. Ἐὰν δὲ ὁ Σωκράτης κατὰ τὸ τέλος τῆς ζωῆς του λέγει εἰς τὸν Κρίτωναν ὅτι εἶναι χρεώστης ἐνδὸς ἀλέκτορος, σημαίνει τοῦτο α) ὅτι ἡ ζωὴ κατὰ τὸν Σωκράτην οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχει, β) ὅτι οὗτος ἦτο ἀπαισιόδοξος καὶ γ) ὅτι, ἐφ' ὅσον ἐκφράζεται μὲ τὴν ἐκδίκησιν διὰ τὴν ἐννοίαν τῆς ζωῆς, στερεῖται πάσης ἀρετῆς¹.

Ἡ εἰκὼν δμως αὕτη, ὑπὸ τὴν ὁποίαν κατανοεῖται ὁ Σωκράτης ὑπὸ τοῦ Nietzsche, εἶναι γέννημα μόνον τῆς ἰσχυρᾶς προσωπικότητος τοῦ Σωκράτους καὶ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ Nietzsche ὅτι αἱ προσωπικότητες αὗται, αἵτινες μάλιστα κατέχουν τὸ γνῶρισμα νὰ εἶναι ἀντιπαθητικαί, παρεμποδίζουν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ νέου. Ἀντίθεσις παρουσιάζεται εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Nietzsche μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Σωκράτους καὶ μὲ τὴν ἀρνητικὴν θέσιν ἔναντι τοῦ παραδεδομένου, τὴν ὁποίαν κρατεῖ καὶ ἔναντι τοῦ Σωκράτους, ζητεῖ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν φιλοσοφικὴν του κατεύθυνσιν. Καὶ δμως ὁ Σωκράτης, ἀντιθέτως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Nietzsche, παρουσιάζεται ὡς αἰσιόδοξος, ἐφ' ὅσον ζητεῖ διὰ τῆς γνώσεως νὰ εὔρη τὸ ἀγαθόν. Καὶ τοῦτο ὁ ἴδιος ὁ Nietzsche ἀναγνωρίζει, διότι, ὅταν ὁ Εὐριπίδης ματαίως ἐζήτηι νὰ ἀποχωρίσῃ τὸ δογματικὸν στοιχεῖον ἐκ τῆς τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου καὶ νὰ θεμελιώσῃ τὸ δράμα ὄχι εἰς τὴν μουσικὴν, ἀλλὰ εἰς τὸ δραματικὸν ἔπος—τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ ἀπολλωνιακὸν στοιχεῖον—, φέρει ὁ Nietzsche τὸν Εὐριπίδην ὡς κατορθώσαντα διὰ τῆς σωκρατικῆς τάσεως, ἤτοι διὰ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι διδακτὸν, νὰ καταπολεμήσῃ τὴν τραγωδίαν τοῦ Αἰσχύλου καὶ τὸ δογματικὸν στοιχεῖον αὐτῆς. Οὕτως, ἐφ' ὅσον τὸ εὐάρεστον ἀποτελεῖ τὴν ὑψίστην εὐτυχίαν καὶ τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς γνώσεως, εἶναι φυσικὸν νὰ μὴ ἔχη πλέον θέσιν εἰς τὸ δράμα ὁ δογματισμὸς τοῦ ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ τοῦ Αἰσχύλου. Ἀκόμη ἡ μεταβολὴ ἐκ τοῦ συναισθηματικοῦ κόσμου πρὸς τὸν κόσμον τῆς σκέψεως, ὡς τοῦτο παρατηρεῖται εἰς τὸν Εὐριπίδην καὶ πρὸς τὴν ὁποίαν ἐξέλιξιν ἐναρμο-

1. Nietzsches Werk: Band II σ. 244, V σ. 264, XIII σ. 70 καὶ I σ. 100.

νίζεται ἢ μεταβολή ἐκ τοῦ λυρικοῦ στοιχείου (τοῦ διονυσιακοῦ) πρὸς τὸ δράμα (ἀπολλωνιακόν), ὑποδηλώνει μίαν μεταβολὴν τῆς ψυχῆς, μίαν στροφὴν, τῆς ὁποίας αἰτία κατὰ τὸν Joel ὑπῆρξεν ὁ Σωκράτης. Διότι ὁ Σωκράτης μὲ τὸν θρίαμβον τοῦ ἀπολλωνιακοῦ στοιχείου παρουσιάζει αἰσθητικὴν διαμόρφωσιν, ἠθικὴν καθαρότητα καὶ πνευματικὴν διάρθρωσιν, ἥτοι μορφήν ἔνθα τὸ μέτρον καὶ ἡ διαύγεια, τὸ δίκαιον καὶ ἡ ἀλήθεια χαρακτηρίζουσιν τὸν θρίαμβον τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος. Ὁ Σωκράτης ἄρα δὲν φέρει ψυχικὴν φθοράν, ἀλλ' ὁδηγεῖ ἐκ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ πρὸς τὸν ἀντικειμενισμόν, ἐκ τοῦ συναισθήματος πρὸς τὴν σκέψιν καὶ δημιουργεῖ μίαν ἀποκρυστάλλωσιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, μίαν πνευματικὴν πλαστικὴν ¹.

Γαίτουτρόπως παρατηροῦμεν ὅτι ἡ προσωπικότης τοῦ Σωκράτους, ἰσχύουσα ὡς αὐθεντία, ἐξυπηρετεῖ πάντοτε μὲν τὴν ζωὴν τοῦ κατανοοῦντος, ἔχει ὁμως περιεχόμενον διάφορον ἐκάστοτε καὶ ἀνάλογον πρὸς τὴν ἀξιολογικὴν κατεύθυνσιν αὐτοῦ. Ἐν τῷ περιεχόμενῳ τοῦτο, ὅταν γίνῃ ἀντικείμενον τῆς βιώσεως, προκαλεῖ νέας παρορμήσεις πρὸς τελείωσιν τοῦ ἔργου τῆς προσωπικότητος ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων, διότι τὰ ἀξιολογικὰ στοιχεῖα ἐκείνης δροῦν εἰς αὐτὰς τὰς βιώσεις δυναμικά. Εὐνόητον ὅτι, ὅσον ἡ προσωπικότης αὕτη ἵσταται χρονικῶς ἢ πολιτιστικῶς πλησιέστερον πρὸς τὸν κατανοοῦντα, ἐπὶ τοσοῦτον αἰ προκαλούμεναι εἰς αὐτὸν δημιουργικαὶ ἐπιδόσεις εἶναι δυναμικώτεραι καὶ πλουσιώτεραι.

Ἡ δυναμικότης ὁμως τῆς ιστορικῆς ταύτης προσωπικότητος εἶναι ἐντατικώτερα κατὰ τὴν κατανόησιν της ἀπὸ τὴν δυναμικότητα τῆς κατανόησεως τῶν πολιτιστικῶν μορφῶν. Διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ κατανόησις αὕτη προκαλεῖ βαθυτέραν βίωσιν τοῦ ἀξιολογικοῦ περιεχομένου τῆς προσωπικότητος καὶ ἐν τῷ αὐτῷ περιπτώσει παρορμήσεις πρὸς ἐναργεστέραν δημιουργίαν, ἄρα μεγαλυτέραν ἐξυπηρέτησιν τῆς ζωῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ κατανόησις αὕτη παρουσιάζει τὴν δυνατότητα νὰ ἀντικρυσθῇ εἰς τὴν προσωπικότητα μίαν κανονιστικὴν ἀξία, ἡ ὁποία ἔχει ταυτοχρόνως καὶ ἠθικὴν ἀπόχρωσιν ἐπιβάλλουσα ὠρισμένην τακτικὴν ζωῆς. Καὶ φυσικά, ὅσον ἡ ἀξία αὕτη διαφαίνεται περισσότερον εἰς τὴν προσωπικότητα, ἐπὶ τοσοῦτον αὕτη παρουσιάζεται ἰσχυροτέρα αὐθεντία καὶ ἐνέχει μεγαλυτέραν βαρῆτητα διὰ πᾶσαν πολιτιστικὴν ἀντίληψιν. Ἡ κατανόησις ὅθεν τοῦ χαρακτήρος ἐξυπηρετεῖ πάντοτε τὸν κατανοοῦντα εἰς

1. Karl Joel: Geschichte der antiken Philosophie, 1921, σ. 792.

τὸν πνευματικὸν κόσμον του καὶ παρουσιάζει ἢ σχέσις αὐτῇ ἓνα γνώρισμα τῆς εὐρυτέρας ἀνθρωπίνης προσπάθειας πρὸς ἐξιδαγκέυσιν τῆς ζωῆς.

Ε. ΚΑΤΑΝΟΗΣΙΣ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς δὲν νοοῦμεν τὴν ἐκάστοτε ἐπικρατοῦσαν μὲθον — εἰς τὴν ὁποῖαν διαφαίνεται ἢ τάσις νὰ παρακολουθήσῃ τις ἐπικυριαρχοῦσας ἀντιλήψεις καὶ νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς αὐτάς, ἐφ' ὅσον συναισθάνεται ὅτι οὕτω ἢ ἀ ἐκτιμηθῇ τὸ ἐγὼ του, δὲν πρόκειται ὁμῶς ἐκ ταύτης τῆς ἐνεργείας του νὰ προέλθῃ θετικὴ ἐξυπηρέτησις τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος —, ἀλλ' ἐννοοῦμεν ἐκείνην τὴν ἰδιαιτέραν ἀπόχρωσιν τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου τῆς ζωῆς, ἐκείνην τὴν κοσμοθεωρίαν, ἣτις διαφαίνεται εἰς τὸ σύνολον τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν μιᾶς ἐποχῆς καὶ τὴν ὁποῖαν λόγιοι, συγγραφεῖς, καλλιτέχναι, ἐπιστήμονες κλπ., ἀφοῦ ἐπηρεασθῶν ἐκ ταύτης, προσπαθοῦν νὰ τὴν ἐκδηλώσουν. Ἐν ὁμοίᾳ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητος νοήσωμεν μίαν συνεχῆ πορείαν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἢ ἀντανακλάται ὁ διαδοχικὰ ἐμφανιζόμενος ἐκάστοτε πολιτιστικὸς κόσμος αὐτῆς, τότε τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς παρουσιάζει ἐκάστοτε μίαν ἐγκαρσίαν τομὴν, μίαν φάσιν τῆς τοιαύτης ἐξελίξεως, τῆς ὁποίας τὴν βίωσιν ἔχει ὁ λαὸς τῆς ἀντιστοίχου ἐποχῆς. Ἐν ὁμοίᾳ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα νοήσωμεν ἐκείνην τὴν ὄντοτητα, ἣτις δημιουργεῖται ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, συνέχει εἰς τὸ πλαίσιον τῆς ὅλης τῆς θεωρίας καὶ πνευματικᾶς ἀντιλήψεις ἑνὸς λαοῦ, τοῦ ὁποίου παρουσιάζει τὴν πολιτιστικὴν ἀπόχρωσιν, ἔχει κῦρος γενικὸν καὶ ὑπόστασιν, διὰ τὴν ὁποῖαν συνεισέφερον καὶ αἱ δημιουργικαὶ ἐκδηλώσεις τῶν προγενεστέρων γενεῶν, δι' ὅ καὶ διηνεκῶς ἐξελίσσεται, ἐκδηλοῦται δὲ καὶ ἐξωτερικεύεται διὰ τῶν προσπαθειῶν τῶν δημιουργικῶν πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων αὐτοῦ τοῦ λαοῦ — ὁπότε τὰ δημιουργήματα αὐτὰ παριστοῦν κάτι, τὸ ὅποῖον εἶναι σταθερὸν καὶ ἀμετάβλητον πλεον ὡς μὴ ἐξελίξιμον, ἥτοι τὸ ἀντικειμενικοποιημένον πνεῦμα —, τότε τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς περιέχει ἐκείνην τὴν φάσιν τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος — ἐν ἐξελίξει νοομένου —, τὸ ὅποῖον εἰς μίαν μόνην χρονικὴν περίοδον παρουσιάζεται καὶ τοῦ ὁποίου συνεπῶς ἄμεσος ἀποτύπωσις ἢ εἶναι ἓνα ἀντικειμενικοποιημένον πνεῦμα.

1. Προκειμένου ἤδη νὰ ἀντικρύσωμεν τοῦτο τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τελειότερον διὰ τῆς κατανοήσεως, εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίσωμεν τὸν τρόπον καὶ τοὺς ὅρους ἢ παράγοντας τῆς δημιουργίας του. Ἰδύνητον ὁμῶς